

M.Ü. İLÂHİYAT FAKÜLTESİ VAKFI YAYINLARI Nu: 261

BÜYÜK TÜRK BİLGİNİ
İMÂM MÂTÜRÎDÎ
VE MÂTÜRÎDİLİK

Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı

22 - 24 Mayıs 2009 İstanbul

İstanbul 2012

23. TEBLİĞ

MÂTÜRİDÎ FIKİH USÛLÜ : Gerçek mi? Kurgu mu?

Doç. Dr. Murteza Bedir

Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Fıkıh usûlünün kelâm ile sıkı irtibatı olması gerektiğine dair kelâmcıların ısrarlı iddiası bilinmektedir. O kadar ki, belirli bir fıkıh mezhebine mensubiyet genel kabul görmesine rağmen, fıkıh usûlü sahasında mensubiyetin fikhî mezheplerden çok kelâmî duruşla ya da kelâm okulları ile irtibatlı olduğu âşikârdır; en azından bu yargının mütekellimin yöntemi için geçerliliği inkâr edilemez. Nitekim amelde Hanefî ya da Şafîî olan Mu‘tezilî usûlcülerinin fıkıh usûlünde kelâmî öncülleriyle uyumlu kendilerine özgü bir yol ve yaklaşımı benimsedikleri bilinmektedir.

Meselâ, Hanefî mezhebine mensup olan Mu‘tezilî Ebû Abdullah el-Basrî'nin öğrencisi Kādî Abdülcebbar'ın Şafîî mezhebine mensup olması ve Abdülcebbar'ın öğrencisi Ebû'l-Hüseyin el-Basrî'nin ise Hanefî olması onları ortak bir Mu‘tezilî usûl anlayışı geliştirmekten alıkoymamıştır. Yine aynı dönemde Şafîî İbnü'l-Fûrek'i ve Cüveynî'yi Mâlikî Kādî el-Bâkullânî ile fıkıh usûlü sahasında buluşturan şey onların kelâm sahasında Eş'arî olmalarıdır. Bu olgunun belki de bir istisnası fukaha/hukukçu yöntemi olarak adlandırılan yaygın ve hakim Hanefî fıkıh usûlü yaklaşımıdır. Her ne kadar hukukçu yöntem önceleri Hanefî mezhebi dışında kısmen benimsenmiş olsa da, sonraları tamamıyla Hanefî mezhebine has bir yaklaşım olarak tescil edilecektir. Ancak biliyoruz ki, Hanefî mezhebi içinde de kelâm ile fıkıh usûlü arasında sıkı bir irtibatın var olması gerektiğini söyleyen ve bu doğrultuda Hanefî-kelâmcı (diğer bir ifadeyle Mâtürîdî) fıkıh usûlü inşa etme yönünde bir çaba kısmen başarılı olmuştur.

Bir kelâm mezhebi kurucusu olarak sonradan meşhur olsa da önceleri kendi yazılarında ve Hanefî geleneğinde Mâtürîdî için kullanılan genel ve yaygın sıfat “fakih imâm”dır. Mâtürîdî'yi bir kelâm okulu kurucusu ve mezhep imamı olarak görme eğiliminin belirginleşmeye başladığı, 5./11. yüzyılın sonu ve 6./12. yüzyılın başlarında, onu aynı zamanda kelâmî duruşuyla uyumlu bir fıkıh usûlü yaklaşımının da başlatıcısı olarak gösterme çabalarına rastlıyoruz. Bu yönde bildiğimiz ilk girişim Alaüddin Semerkandî'nin (ö. 539/1145) *Mîzânü'l-'usûl fi-netâici'l-ukûl* adlı çalışma ile yine bu eserle çağdaş olan ve onun bir özeti gibi duran el-Lamişi'nin (ö. 6./12. Yüzyılın ortalarında) *Mukaddime fi-usûli'l-fikh*'ıdır.

Hiç şüphesiz fıkıh usûlünün Hanefî mezhebi içindeki tarihi bu tarihten çok daha erken dönemlere gitmektedir. Bugün elimizde bulunan ilk kapsamlı fıkıh usûlü eseri Bağdatlı Cessâs'ın (ö. 370/981) *el-Fusûl fi'l-usûl*'ü, onun öğrencilerinin öğrencileri olan Bağdatlı Ebû Abdullah es-Saymerî'nin (ö. 436/1044) *Mesâilü'l-hilâf*'ı ve Buharalı Kādî Ebû Zeyd Debûsî'nin (ö. 430/1039) *Takvimü'l-edille*'si ve yine bu öncü isimlerin takipçisi olan Buharalı Serahsî (ö. 483/1090) ve Ebû'l-Hasan el-Pezdevî'nin (482/1089) *el-Usûl*'leri, Mâtürîdî'yi bir mezhep imamı olarak görmek, ona ayrıcalıklı ve özel bir konum vermek bir yana, fıkıh usûlü alanında ona atıfta bile bulunmazlar. Ebû'l-Hasan el-Pezdevî'nin bir öğrencisi olan Alaüddin es-Semerkandî ise Mâtürîdî'nin imamlığı ve kelâm okulu kurucusu sıfatının kendi döneminde daha sık dile getirilmesine paralel olarak onu fıkıh usûlünde bir yöntemin de kurucusu olarak sunma gayretindedir. Daha somut olarak Semerkandî fıkıh usûlüne dair yazdığı *Mîzân* adlı çalışmasına, Hanefî mezhebi açısından ideal fıkıh usûlünün Mâtürîdî kelâm okulunun bir uzantısı olması gerektiğini iddia eden şu cümlelerle başlamaktadır:

Şüphesiz fıkıh ve ahkâm usûlü ilmi, Kelâm usûlü ilminin bir alt dalıdır. Dal kökten türeyene denir; belirli bir kökten gelmeyen dal o (kökün) soyundan değildir. O halde bu sahada ortaya konulan bir te'lif ve tasnif çalışmasının, kitabın müellifinin itikâdıyla uyumlu olması bir zarurettir.

Fıkıh usûlü sahasında yapılan te'lif çalışmalarının çoğunluğu ilkelerde (el-usûl) bize muhalif olan Mu'tezile ile ayrıntılarda (el-fürû) bizden farklı düşünen Ehl-i Hadis'e aittir. Bu iki grubun yazılarına dayanmak bizi ya ilkede hata etmeye ya da ayrıntıda yanlış düşmeye itecektir. Her ikisinden de kaçınmak akıl ve şeriat açısından bir yükümlülüktür (vâcib).

Bizim üstatlarımızın (ashâbımızın, yani Hanefî mezhebi) Allah onlara rahmet etsin bu sahadaki çalışmaları iki tarzda olmuştur:

[i] bir tarz eserler, ilkeleri ve ayrıntıları (el-fürû' ve'l-usûl) kuşatan ve şeriat ve akıl ilimlerinde (ulûmü'l-meşrû ve'l-ma'kûl) engin bir deniz gibi olan kişilerin eseri oldukları için son derece sağlam ve düzgündürler. Bu tarza örnek Şeyh İmâm Zâhid ve Ehl-i sünnet reisi Ebû Mansûr el-Mâtürîdî es-Semerkandî'nin *Me'âhizü's-şer'* ve *el-Cedel* diye adlandırılan kitapları ve benzeri yine onun üstatları ve öğrencileri tarafından yapılan çalışmalardır.

[ii] [bizim üstatlarımızın te'lif ettiği] diğer tür eserler ise, nakledilen bilgilerden [hükümlerin] ayrıntılarını çıkarma hususunda deneyimli olan kişilerin eserleri oldukları için tahkik, manalar ve konuların düzenlenmesi bakımından son derece

güzel ve sağlamdırlar; ancak bu kişiler akli mes'elelerdeki genel prensiplerin inceliklerinde yeterince mahâret kazanamadıkları için kişisel yaklaşımları onları bazı konularda muhâliflerle aynı konuma düşürmektedir. Bu iki yaklaşımdan ilki, ya lafızlara ve onların anlamlarına yabancılaşma ya da gayret eksikliği ve tembelikten ötürü zamanla terk edildi ve diğer tarz, hukukçuların sadece hukuka olan eğilimlerinden dolayı yaygınlaştı; öyle ki, bazen çelişkiye ve yanlışla düştüler. Bunun kasıtlı ve inanarak yapılan bir şey olmadığı açıktır, bu gibi üstatlar hakkında kötü zan beslemek günah ve inatçılıktır. Ancak kök sağlam olmadan dalın düzgün olması ve kayıp düşmemesi aklın kanunları dışındadır. Müteahhirin âlimlerden bilgi ve kavrayışı ilerde olan ve aslı ve fer'i bilen üstatlar anlaşılabilir ve doğru mazeretler sebebiyle bu alanda te'lif yapmadılar.

Bundan sonra Semerkandî bu önemli boşluğu doldurmayı bir görev ittihaz ettiğini ve devrindeki hâkim ve yaygın fıkıh usûlü anlayışındaki sözünü ettiği ilkesel yanlışlıkları düzeltmek için *Mizânü'l-ukûl*'ü kaleme aldığını belirtmektedir.

Bu pasajı/uzun alıntıyı nasıl okumak gerekir? Ben öncelikle Semerkandî'nin sözünü ettiği bazı bilgileri tahkik edeceğim ve ardından bu alıntıda ve genel olarak Mizan'da sürekli vurguladığı kelâm ile uyumlu bir fıkıh usûlü yöntemi inşa etme çabasını "Mâtürîdî usûlü" çerçevesinde tartışacağım. Her şeyden önce Semerkandî'nin verdiği tarihî bilgilere bir bakalım. Diyor ki: Kendi zamanına kadar fıkıh usûlü alanında yazarların çoğunluğu Mu'tezile ve Ehl-i Hadistir; "Ehl-i Hadis" ifadesi Orta Asya terminolojisinde, özellikle kelâm ve fıkıh usûlü bağlamında kullanıldığında, Eş'arîliği kastetmektedir.¹²¹³ Yani ashâbımız dediği Hanefilerin bu alanda daha az yazdıklarından söz etmektedir. Ancak tarihî gerçekler Semerkandî'yi doğrulamamaktadır; ama Semerkandî'nin, ideal olarak gördüğü 'kelâmî öncüllerle uyumlu bir fıkıh usûlü' yaklaşımını düşünerek bu ifadeyi kullandığını düşünürsek gerçekten de kelâmî öncülleri fıkıh usûlünün bir mukaddimesi gibi gören kelâmcı/mütekellimin usûlü alanına Hanefilerin ilgisi çok cılızdır.

Semerkandî'nin ifadesinde geçen ikinci önemli bir nokta, Hanefî mezhebi içinde Mâtürîdî'nin öncülüğünü yaptığı kelâmî öncüllerle uyumlu bir fıkıh usûlü geleneğinin var olduğu ama bunun çeşitli nedenlerle kendi döneminde pek tutulmadığını dile getirmesidir. Ona göre bu gelenek Mâtürîdî'nin hocaları, kendisi ve yakın öğrencileri (ashâbı) tarafından başlatılmıştı, ama daha sonra fukahanın salt hukukî olana ilgisi ya da yetersizlik sebebiyle bu gelenek zayıfladı. Hattâ o kadar

1213 Örnek olarak bkz. Ebû'l-Mu'in en-Nesefî, *Tabşiratü'l-edille*; Semerkandî, *Mizân*; el-Lâmişî, *Mukaddime fi usûli'l-fikh...*

zayıfladı ki, hukukçular kelâmî öncülleri ve aklî ilkeleri yeterince dikkate almamaları için çelişkiye veya muhâliflerin yanlış konumlarına düştüler; bu hassas bir iddia olacağı için de Semerkandî hemen şu sözleri ekler:

“Bu onların bilerek değil de farkında olmadan düştükleri bir hatadır”. Bu ikinci iddiayı daha sonra ele almak üzere birinci iddia yani Mâtürîdî’yi merkeze alan kelâmî öncüllerle uyumlu bir fıkıh usûlü geleneğinin gerçekten var olup olmadığını tartışmak istiyorum. Semerkandî sözünü ettiği ideal fıkıh usûlü yöntemine örnek olmak üzere ikisi de Mâtürîdî’ye ait olduğunu söylediği iki esere işaret etmekte ama bunların tek örnekler olmadığını, daha doğrusu bu yöntemin belki de Hanefî usûlcüleri arasında bir gelenek oluşturduğunu göstermek amacıyla başka örneklerin de olduğunu özellikle vurgulamaktadır.

Bu diğer örnekler ilginç bir biçimde Mâtürîdî’nin yakın çevresiyle yani hocaları, yakın arkadaşları ve öğrencileri ile bağlantılıdır; bununla Semerkandî’nin, merkezinde Mâtürîdî’nin olduğu bir usûl geleneğinin varlığına dikkat çekmek istediği çok aşikârdır. Semerkandî’nin burada kendi anladığı biçimde bir usûl geleneğinin varlığını ispat için işaret ettiği isimler ve bu isimlerin oluşturduğu bir geleneğin gerçekten var olup olmadığı ayrı bir konudur, ama daha önemlisi bu iddianın dile getirilmesidir. Kaldı ki, Mâtürîdî’nin iki eseri, *Me’âhizü’s-Şerî’a* ve *Kitâb el-Cedel*’i günümüze ulaşmadığı için bunların muhtevasını tam olarak bilebilecek durumda değiliz. Onun, “Mâtürîdî’nin hocaları ve yakın öğrencileri” gibi muğlak bir ifade kullanması sebebiyle bunlarla kimleri kastettiğini de bilmiyoruz; zâten Mâtürîdî’nin yakın çevresinden günümüze ulaşmış bir usûl eseri mevcut olmadığı gibi ne sonraki usûl eserleri ne de ne biyografi eserleri bu tür eserlerin varlığını teyit etmektedir.

Her şeye rağmen, bu tür eserlerin mevcut olmuş olabileceğini ama bir sebepten günümüze ulaşmadığını bir ihtimal olarak var sayabiliriz. Ancak bu spekülasyonu test edecek elimizde bir kıstas olduğunu düşünüyorum; bizzat Mâtürîdî’yi kelâmcı usûl alanında öncü ve imam kabul eden Semerkandî’nin eserini inceleyerek ve özellikle onun sözünü ettiği Hanefî-kelâmcı usûl geleneğine mensup yazarlarda ve bunların içinde bahusus Mâtürîdî’den yaptığı alıntılar ya da referansları takip ederek bu geleneğinin varlığını somutlaştırabiliriz. *Mizân*’ı incelediğimizde Semerkandî’nin Mâtürîdî’den yaklaşık 20 mes’elede alıntılar yaptığını görüyoruz. Bu alıntılarının çoğunluğu fıkıh usûlünün dil bahisleri olarak adlandırılan konularında olup Kur’ânî ifadelerdeki açıklık kapalılık konusunda bazı felsefî mülâhazalarla bağlantılıdır. Bu alıntılarının çoğunda alıntılanan görüş aynı zamanda Semerkandî’nin da görüşü olarak kaydedilmektedir. Ama buna rağmen Semerkandî’nin Hanefî kelâmcı-usûl geleneğine yaptığı atıflar maalesef iddiasını ispat etmekten uzak gibi görünüyor.

Semerkandî kendisinden önce usûl konularında söz söyleyen grup ve kişilere işaret ederken hiç de ketum davranmadığı için normalde eğer Mâtürîdî usûl geleneği diye bir şey varsa bununla ilgili referansların *Mizân*'ın bütün sayfalarını doldurması beklenir; ancak durum hiç de öyle değildir. Semerkandî'nin Mâtürîdî'ye yaptığı atıflar son derece sınırlıdır ve bunlar da çoğunlukla salt usûl konusu olmaktan çok kelâmî konularla bağlantılı usûl konularıdır. Bu durumda Semerkandî'nin sözünü ettiği Hanefî kelâmcı usûl geleneğinin tarihî olarak doğrulayacak maddi verilerden yoksun olduğumuz anlaşılıyor. O halde niçin Semerkandî bu iddiayı ortaya atmaktadır?

Bu sorunun cevabına geçmeden önce bir başka hususun daha vuzuha kavuşturulması gerekmektedir. Semerkandî furucu-usûlcüler diye nitelediği zamanındaki yaygın ve hakim fıkıh usûlü geleneğinin yeterince kelâmî ilkeler ve öncülere dikkat etmediklerin, hatta muhalifleri olan Mu'tezile ve Ehl-i Hadîs'in (Eş'ariyye) yanlış ve hatalı konularına "bilmeden düştüklerini" söylemektedir. Bu iddianın bizzat kendisi Semerkandî'nin zihnindeki gündem hakkında bir ipucu vermektedir. Zirâ Semerkandî'nin çağdaşı bir başka âlim, Ebû'l-Mu'in Meymûn b. Mekhûl en-Neseî'nin *Kitâbü't -Tevhîd*'den sonra Mâtürîdî kelâmının en önemli klasığı kabul edilen *Tefsîr*'inde da benzeri bir endişenin ısrarla vurgulandığını biliyoruz; Neseî liderliğine Mâtürîdî'yi yerleştirdiği bir kelâm okulunun varlığından sık sık söz eder ve bu okulu Ehl-i Sünnet'in ortayt yolu olarak betimler:

Mu'tezile ve Eş'ariyye arasındaki orta yol. Bilebildiğimiz kadarıyla Mâtürîdî'yi Ehl-i Sünnet'in imamı olarak vazeden ilk kişi Neseî'dir; Semerkandî'nin Neseî'nin öğrencisi olduğunu hatırladığımızda aslında hocasının Mâtürîdî'yi kelâmî sahada imam ve reis olarak görmesi ve âdetâ bir kelâm okulu kurucusu olarak vaz etmesine paralel olarak Semerkandî'nin de bu betimlemeyi usûl sahasına taşımak istediği sonucunu çıkarmak mümkündür. Zirâ ne Semerkandî'den önce Mâtürîdî'nin ismi fıkıh usûlü edebiyatında bu kadar önemle anılmakta ne de ondan herhangi bir usûl konusunda önemli bir görüş nakledilmektedir. Aynı şekilde Semerkandî'nin *Mizân*'ından ve onunla çağdaş olan ve âdetâ onun özeti gibi duran Lâmişî'nin *el-Mukaddime fi usûli'l-fikh*'ından sonra da Mâtürîdî'nin ismi usûl edebiyatında önemli bir figür olarak karşımıza çıkmamaktadır.

Semerkandî'nin yansıttığı şekliyle Mâtürîdî usûl geleneği daha çok bir kurgu gibi durmaktadır; bu kurguyu ortaya çıkaran âmiller ve bağlam üzerinde biraz durmakta yarar var. Semerkandî aslında Mâverâünnehir Hanefî geleneğine mensup olup bu gelenek içinde özellikle Semerkand ulemâsı diye bilinen ekole mensuptur; bu ekolün belki de Mâtürîdî'den beri kelâm-felsefeye daha meyilli oldukları

bilinmektedir. Hanefî mezhebinin Irak'ta Semerkandî'den yaklaşık üç asır önce bir mezhep ve gelenek oluşturmuş ve daha sonra Bağdat yanında Doğu İslâm Coğrafyası'nda yani İran ve Orta Asya'da yayılmıştır. Özellikle 9-12. yüzyıllar arasında Doğu İslâm Dünyası'nın şehirlerinde ikisi de Sünnî olan iki mezhebin, Hanefîlik ve Şâfîliğin büyük bir mücadeleye giriştiği bilinmektedir; bu mücadele Türk hânedânların, özellikle Selçuklular'ın Sünnî İslâm anlayışı lehinde tavır almalarından sonra çok daha şiddetlenecek, zaman zaman idari ve yargısal görevleri ele geçirmek için bir rekabet yaşanacaktır. Kelâmî dünya görüşü bir süre sonra bu mücadelede önemli bir rol oynayacaktır.

Hanefîlik ve Şâfîlik İslâm'ın dengeli, uzlaşmacı ve mütedil bir yorumu olduklarını iddia ederek hem halkın hem de yöneticilerin desteğini elde etmek için mücadele ettiler. Çeşitli nedenlerle Mu'tezile'nin, 11. yüzyılda canlanan Sünnî hareket tarafından dışlanması, Ehl-i re'y genel çerçevesinde bu kelâm okuluyla entelektüel ve zaman zaman siyasî ittifak kuran Hanefîliği Bağdat'ta entelektüel anlamda büyük ölçüde zayıflatmış ve bu, Merkez İslâm topraklarında Hanefîliğin entelektüel etkisini sınırlamıştır. Mu'tezile'nin dışlanmasında rol alan Eş'arîlik ise İslâm Dünyası'ndaki değişik eğilimleri uzlaştıran orta yolcu kelâmî anlayışı başarılı bir proje olarak dönemin siyasî elitine kabul ettirmiştir. Burada Nizâmülmülk'ün Nizâmiye Medreseleri adıyla Selçuklu hâkimiyetindeki İran ve Irak şehirlerinde kurduğu vakıf okullarını hatırlamak yeterlidir sanırım. Selçuklu hânedân mensuplarının Hanefî mezhebine verdiği destek ise Mu'tezile'nin entelektüel mirasına karşı yürütülen kampanyalar sebebiyle hukukî saha ile sınırlı kalmıştır.

Aslında Hanefî mezhebinin kurucusunun kelâma ilgisi çok iyi bilinmektedir ve günümüze ulaşan tek eseri de bu alandadır. Ancak Hanefî mezhebine mensup âlimler kelâm sahasında tam manasıyla ortak bir tutum geliştirememişlerdir. Bu mezhep mensuplarının Ebû Hanîfe'den sonra, Ehl-i Hadis'ten Mu'tezile'ye Mürcîlikten Kerrâmîliğe kadar birçok değişik kelâm okullarını denediklerini biliyoruz. Meselâ, Bağdat ve Nişapur Hanefîliğinin büyük ölçüde Mu'tezile ile bağlantısı iyi bilinmektedir. Yine İran yöresinde Neccâriyye'ye mensup Hanefîleri biliyoruz. Aynı zamanda kendisine Ehl-i sünnet diyen bir başka Hanefî anlayışın Orta Asya'da uzun zamandan beri varlığını sürdürdüğü de bilinmektedir.

Onbirinci yüzyılın sonuna geldiğimizde merkez İslâm coğrafyasında Eş'arîyye'nin etkinliğini hızla artırdığı görülüyor; Mu'tezile'nin entelektüel silahını elinden alan Eş'arîlik Nizâmülmülk'ün siyasî desteğini arkasına alarak Irak ve İran şehirlerinde hızlı bir biçimde yayıldı; artık Eş'arîlik İslâm Dünyası'nın yükselen değerlerini temsil eder hale gelmişti. Her yükselen değer eski ve modası

geçmiş bir başka değerler sistemine karşı ortaya çıkar. Bu rakip hiç şüphesiz Ehl-i Hadisin de rakibi olan Mu'tezile'den başkası olamazdı; Eş'arî'nin eserlerinin Mu'tezile'ye karşı polemiklerle dolu olması ve bunu yaparken oldukça derinlikli bir düşünsel çabayı ortaya koyması herhalde onun adı etrafında bir hareketin ortaya çıkmasını sağlayan en önemli amillerdi.

Onbirinci yüzyılın sonuna geldiğimizde bu hareket artık zirvesine erişmiş, en önemli entelektüel temsilcisi (Gazzâlî) vasıtasıyla zaferini ilân etmişti. Gazzâlî'den sonra İslâm Dünyası'nın büyük bölümü Eş'arîyye'nin etkisi altına girecektir. Mâlikîlik burada herhalde en güzel örnektir; Eş'arî hareket başlangıçta Şâfîiler arasında yaygınken bundan sonra Mâlikîler de bu harekete önemli katkı sağlayacaktır. Burada Eş'arîliğin daha erken sayılabilecek bir döneminde ünlü Mâlikî âlim Kādî el-Bâkılânî'nin bu harekete katılmasının da payı olabilir. Kaldı ki, Şâfîilik de zâten Mâlikîliğin içinden doğmuştu, dolayısıyla bu iki geleneğin tarihi zaten pek çok alanda kesişmekteydi.

Sünnî dünyanın diğer önemli bir geleneği olan Hanbelîlik de kendine özgü kelâmî karakterini korumuştur. Hanefîliğe gelince onun işi biraz daha zordu; Ebû Hanîfe daha hayatta iken bir takım eleştirilere ve sünnetten sapma suçlamalarına maruz kalmıştı. Onun takipçilerinin izleyen yüzyıllarda çok değişik akımlara katılmaları ve bu akımların bir kısmının Sünnî çizginin dışında yer alması 11. yüzyıla gelindiğinde artık hoşgörülebilir bir durum değildi. Hanefîlik bir Bağdat'taki entelektüel konumunu kaybetse de özellikle Horasan ve Mâverâünnehir'de her bakımdan gittikçe güçlenecektir. Özellikle Buhara ve Semerkand şehirlerinde filizlenen ve büyüyen Hanefî anlayışı 11. yüzyıla gelindiğinde başka yerlerdeki alternatif arayışlar arasında öne çıkacaktır. Bunun en önemli nedeni Buhara ve Semerkand Hanefîliğinin Mu'tezile karşıtı bir konumda olmaları olabilir. Daha Sâmânîler döneminden başlayarak Mâverâünnehir'de Mu'tezile'ye karşı bir söylem gittikçe güçlü bir biçimde vurgulanmaktaydı.

Yaklaşık iki-üç asırdır Şâfîilikle mücadele eden Hanefîlik, Şâfîilerin öncülüğünde ortaya çıkan Eş'arîliğin merkez İslâm topraklarında kendisini kabul ettirmesi ve ardından çevre İslâm Coğrafyası'nı da etkilemeye başlamasıyla alternatif bir arayışa yöneldi. İşte Mâtürîdî'nin adının bir Ehl-i sünnet mensubu kelâm önderi ve mezhep kurucusu olarak öne çıkması bu arayışın bir neticesidir. Bunda Mâtürîdî'nin çok kapsamlı ve sistematik bir teori ortaya koymak yanında hiç şüphesiz eserlerinin Mu'tezile eleştirileriyle dolu olmasının çok büyük etkisi olmuştur. Ona ilk defa bir kelâm mezhebi reisi sıfatıyla hitap edenlerin 11. yüzyılın sonlarında yaşayan Mâverâünnehirli âlimlerdir.

Bütün bu anlattıklarımın Mâtürîdî'nin adının niçin merkez İslâm topraklarında bilinmediğiyle ilgili bir sorunun da anlamsız olduğu anlaşılmalı. Çünkü zâten 12. yüzyıla gelinceye kadar Mâtürîdî diğer herhangi bir Orta Asya âlimi kadar bilinmekteydi ve ancak bu dönemden sonra ona farklı bir konum verildi ve ancak bundan sonra Mâtürîdîlikten söz edilmeye başlandı. Bu onun Semerkand ulemâsı arasında özel bir konuma sahip olmadığı anlamına gelmiyor, ama bir kelâm okulu kurucusu olarak Mâtürîdî'den söz etmek için bu zamanı beklemek gerekiyordu.

Bu uzun arka plandan sonra ben konuma dönmek istiyorum: **Mâtürîdî usûlü**. Artık anlaşılmalı olduğu üzere **Mâtürîdî usûlü** şeklinde nitelemenin amacı, kelâm sahasında olduğu gibi, fıkıh usûlü sahasında da kendisini Mu'tezile'den ayıran, Ehl-i sünnet ilkeleriyle uyumlu bir usûl yaklaşımını Hanefî mezhebi mensupları arasında hâkim kılma arzusudur. Semerkandî'nin yukarıda alıntılıdığımız uzun pasajda özellikle bunun üzerinde durduğunu görüyoruz. Usûl-i fıkıhın kelâmın bir uzantısı olduğu fikri, daha doğru bir ifadeyle kelâmî öncüllerin ve ilkelerin fıkıh usûlünün temel konularının işlenişinde her dâim göz önünde bulundurulması gerektiği düşüncesi, kelâmcı usûl yönteminin uzun süredir vurguladığı bir iddia idi. Fıkıh usûlü Şâfiî'nin eserinde görüldüğü gibi şer'î ahkâm üzerine salt bir soyut düşünme biçimi olarak doğmuş olsa da özellikle Mu'tezile'nin iki önemli ismi, Kâdî Abdülcebâr ve öğrencisi Ebû'l-Hüseyin el-Basrî tarafından geliştirilen ve adına daha sonra mütekellimîn usûlü adı verilen bir yaklaşıma göre, kelâm ilminin konu edindiği hikmet-sefeh, aslah, istitaat, kulun fiilleri, kaza-kader, sıfâtullah, kelâm-ı ilâhînin niteliği gibi pek çok konu fıkıh usûlünü doğrudan veya dolaylı olarak ilgilendirmektedir; dolayısıyla fıkıh usûlü alanında yazan bir müellifin bu konuda kendi görüş ve düşüncesini mensubu olduğu kelâmî okulun öncülleriyle uyumlu hale getirmesi beklenmektedir.

Semerkandî'nin yazdığı tarihlerde kendisinin de yukarıdaki alıntıda belirttiği gibi iki ekol, Ehl-i Hadis (Eş'ariyye) ve Mu'tezile bu konuda oldukça yoğun bir faaliyet ortaya koymuştu. Bâkılânî-Cüveynî-Gazzâlî hattında Eş'arîlik kelâm-usûl-i fıkıh alanında zirve eserler ortaya koyarken Mu'tezile ise Kâdî Abdülcebâr-Ebû'l-Hüseyin el-Basrî ile bu sahada kalıcı eserler bırakmıştı. Semerkandî işte bu iki geleneğin dışında kalan Ebû Hanîfe mezhebi mensuplarını da kelâmcı-usûl hareketine katmayı hedeflemekte ve bunu da çağdaşlarının yaptığı gibi İmâm Mâtürîdî'ye özel bir konum vererek onun ismi üzerinden yapmayı hedeflemektedir. Aslında Hanefîler usûl sahasında en parlak örneklerini Mâtürîdî hattının dışında ortaya koymuşlardı; bu Cessâs-Debûsî- Serahsî- Pezdevî hattıdır.

Semerkindî, yukarıdaki alıntıda bu çizgiyi furûcu usûl çizgisi olarak adlandırır ve bunların zaman zaman Mu'tezile zaman zaman da Ehl-i Hadis'in hatalarına düştüklerini belirtir. Herhalde Mu'tezile'nin hatalarına düşmekten söz ederken Cessâs ve Debûsî'yi kastetmekte, Eş'arîliğin yanlışlarına düşenlerle de Serahsî'yi ve Pezdevî kardeşleri kastediyor olmalıdır. Adına "İbn Haldûn'un fukahâ yöntemi" diyeceği bu hâkim Hanefî usûl anlayışından tatmin olmayan, daha doğrusu bu geleneğin fıkıh usûlü faaliyetlerini kelâmî öncülleri dikkate almaksızın yapılandırmalarından hoşnut olmayan Semerkindî, yeni bir usûl denemesi yapmıştır. *Mizânü'l-usûl* ile onun özeti olan Lâmişî'nin *el-Mukaddime*'si ile sınırlı kalan bu deneme, sonraki dönemlerde bir gelenek oluşturamayacak, ancak özellikle Mâtürîdî kelâmı nokta-i nazarından sonraki usûl anlayışında kısmî bir etkide bulunacaktır. Bu etkinin de daha çok akıl-vahiy ilişkisinin hukuk felsefesi zemininde tartışılması olarak niteleyebileceğimiz, hüsün-kubuh mes'elesi çerçevesinde kaldığını görüyoruz. Ancak bu konu bizce ayrı bir değerlendirmeyi hak etmektedir.